

היסטוריה חברתית של אליטות סוחרים לא־מוסלמיות בסוריה העוסמאנית: על קריירות בירוקרטיות ושייכות אימפריאלית*

אביב דרעי

בעשורים האחרונים החל המחקר על אימפריות להעמיק בשאלות הנוגעות לאופני השליטה שאפשרו להן להכיל ולנהל את מגוון האוכלוסיות שחיו בקרבן, וכן לאסטרטגיות ההשתלבות וההשתייכות (imperial belonging) שפיתחו האוכלוסיות האלה ברמת השיח וברמת הפרקטיקה החברתית והפוליטית.¹ בדרך זו מבקשים חוקרות וחוקרים לאתגר את התפיסות הלאומיות שרווחו בספרות, ולפיהן אוכלוסיות אלו ביקשו להתנתק מהאימפריה במהלך עשוריה האחרונים, כחלק מתהליך שסופו הבלתי נמנע, כביכול, היה נפילתה והחלפתה במדינות לאום. מתוך ביקורת זו הצביעו מחקרים שעסקו ביהודים ובנוצרים במרחב העוסמאני על מעורבותם העמוקה בחברה המקומית לאורך כל שנות קיומה של האימפריה, לרבות בשנותיה האחרונות (ואף לאחר נפילתה). תשומת לב רבה ניתנה לשאלות הנוגעות להזדהותן של קבוצות לא מוסלמיות עם המדינה העוסמאנית ועם פרויקט הרפורמות (תנזימאת) שיזמה באמצע המאה התשע־עשרה. מחקרים אלו הראו כי יהודים ונוצרים השתתפו השתתפות פעילה בשיח הרפורמה, והשתלבו במרחב האזרחי־פוליטי העוסמאני בעשורים שקדמו למלחמת העולם הראשונה.² חלק חשוב בהתפתחויות ההיסטוריוגרפיות האלה התאפשר בזכות השימוש ההולך ונרחב במקורות ארכיוניים עוסמאניים, כפי שנעשה גם במאמר הזה.

* המאמר מבוסס על הרצאה שניתנה בסדנת המחקר “Beyond Circulation: The Intellectual and the Material in the History of the Arab Nahda” ביוני 2018. אני מודה למשתתפי הסדנה על המשוב ועל הדיון שהתקיים בעקבות ההרצאה, אשר תרמו לעיצוב הרעיונות המופיעים במאמר זה. מחקר זה נתמך על ידי קרן פוזן (Posen Society of Fellows).

1 ראו בעיקר Jane Burbank and Frederick Cooper, *Empires in World History: Power and the Politics of Difference* (Princeton: Princeton University Press, 2010)

2 מדובר בספרות ענפה. על סוריה ופלסטין ראו, לדוגמה, Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001); Thomas Philipp and Christoph Schumann (eds.), *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon* (Würzburg: Ergon-

למרות התרומה החשובה של ספרות המחקר שתוארה לעיל, נדמה שאיננו יודעים מספיק על מעורבותם ותפקידיהם של לא־מוסלמים במדינה ובמוסדותיה בסוריה העוסמאנית. שירות במשרה ציבורית היה קריטריון מובהק לשייכות לאימפריה בתרבות הפוליטית העוסמאנית. במקום אחר הראיתי כיצד שירות ציבורי – במיוחד אם ניתנו עבורו עיטורי כבוד (נשאן) – לצד תשלום מיסים ומעורבות בעסקי חכירות המס (אֶלְתָּאם), היו קריטריונים לקביעת נתינותן העוסמאנית של האליטות הכלכליות הלא־מוסלמיות בשלהי המאה התשע־עשרה. כך עולה מניתוח מקרים שבהם סוחרים מקומיים שטענו לנתינות זרה וקיוו להמשיך וליהנות מיתרונות החסות והנתינות הכפולה, הוגדרו כבעלי מעמד "מוטל בספק" באמצעות הקטגוריה החדשה תַּבְּעָה־יִּמְשֻׁפָּכָה, קטגוריה שאפשרה לממשלה לנהוג בהם כנתינים עוסמאנים דה־פקטו.³ אחת הטענות המרכזיות שלי קשורה לתפיסת הנתינות העוסמאנית בתקופה שלאחר חקיקת חוק האזרחות של 1869, שביקשה להגדיר מחדש את גבולות ההשתייכות לאימפריה על ידי הסדרת מקרים של מי שלא נמנו על קבוצת הרוב הדומיננטית (גברים מוסלמים סונים). לפי טענה זו, אף שהחוק החדש הדגיש קריטריונים כמו מוצא משפחתי ומקום מגורים, גם בשלהי המאה נתפסה הנתינות העוסמאנית במונחים הישנים של נאמנות ומחויבות פסקלית לסולטאן, והגדרתה מחדש נועדה להסדיר את גישתם של הנתינים העוסמאנים ושל הזרים למשאבי האימפריה.

במאמר שלפנינו אבחן את המיקום החברתי של משפחות שנמנו עם האליטה הכלכלית של פרובינציית דמשק (החל משנת 1865, סוריה) ואת השתלבותן באדמיניסטרציה המקומית. אתמקד בסוחרים־בנקאים היהודים לבית פרחי ששימשו בתפקידים חשובים במנהל ובכלכלת האזור משלהי המאה השמונה־עשרה ועד ראשית המאה העשרים. אדון במיוחד בדור המאוחר של בני פרחי, מי שגדלו בתקופה שלאחר פשיטת הרגל של האימפריה ב־1875, שהייתה נקודת מפנה משמעותית עבור הסוחרים

Verlag, 2004); Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine* (Stanford: Stanford University Press, 2011); Yuval Ben-Bassat and Eyal Ginio (eds.), *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule* (London: I.B. Tauris, 2011); Abigail Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem between Ottoman and British Rule* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011); Salim Tamari, "Issa al Issa's Unorthodox Orthodoxy: Banned in Jerusalem, Permitted in Jaffa", *Jerusalem Quarterly* 59 (2014): 16-36; Angelos Dalachanis and Vincent Lemire (eds.), *Ordinary Jerusalem, 1840-1940: Opening Archives, Revisiting a Global City* (Leiden: Brill, 2018)

Aviv Derri, "Imperial Creditors, 'Doubtful' Nationalities and Financial Obligations in Late Ottoman Syria: Rethinking Ottoman Subjecthood and Consular Protection", *International History Review*, <https://doi.org/10.1080/07075332.2020.1774796> (2020)

המקומיים שהיו גם מלווי הכספים של הממשלה. מחקר מסוג זה, החושף חלקים מן ההיסטוריה החברתית של בנקאי האימפריה בפרובינציות, חשוב במיוחד לנוכח העובדה שמרבית הספרות על אודות פשיטת הרגל עוסקת בהשלכותיה ובמשמעויותיה במרכז האימפריה ובכל הנוגע לריבונותה ולניהול משאביה של המדינה העוסמאנית במסגרת הפוליטיקה הגבוהה ויחסי החוץ שלה עם ממשלות אירופה.⁴

נהוג לחשוב שבתקופה זו, שבה האליטות הפיננסיות היהודיות והנוצריות איבדו מהונן ומכוחן, הן גם חדלו לשמש בתפקידים חשובים בפרובינציה ובעיר. אכן, חלקים גדולים מן האליטה הכלכלית של דמשק עזבו את העיר במפנה המאה העשרים לביירות ולקהיר, או חצו את גבולות האימפריה לאירופה, ובעיקר ליבשת אמריקה. אולם, לא רק שרבים הוסיפו לעסוק במסחר ובפיננסים, אלא שבקרב משפחות מקומיות שנתרו בעיר, או עזבוה מאוחר יותר, ובמיוחד במשפחת פרחי, התפתח מסלול קריירה באדמיניסטרציה של הפרובינציה, במחוזות ובתתי-המחוזות, ובכלל זה במרחבים הכפריים החשובים ביותר בכלכלת האזור, לרבות החורן (בדרום סוריה של היום). רוב המשורות שהם השתלבו בהן היו בתחומי ניהול הכספים, המיסוי והקרקעות. נראה שהיה מדובר בעיסוק שנשען על מומחיות ייחודית, על קשרים מקומיים, ועל היכרות וניסיון שמשפחות אלו צברו לאורך זמן. התפקידים שבהם החזיקו ריכזו סמכויות נרחבות והיו מרכזיים לניהול היום יומי של הפרובינציה וכלכלתה החקלאית, במיוחד לאחר חוק הקרקעות של 1858, שקבע כי מעמדם המשפטי של פקידי האוצר והמיסוי יהיה של בעלים בפועל של זכות השימוש (בתורכית, תֶסְרַף) באדמות מדינה (מירי).⁵

- 4 למחקרים עדכניים בנושא, ראו Christopher Clay, *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881* (London: I.B. Tauris, 2000); Edhem Eldem, "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt", *European Review* 13 (2005): 431-445; Şevket Pamuk, "From Debasement to External Borrowing: Changing Forms of Deficit Finance in the Ottoman Empire, 1750-1914", in *Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe: Historical and Comparative Perspective*, eds. Roumen Avramov and Şevket Pamuk (Sofia: Bulgarian National Bank, 2006), 7-22; Murat Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century* (London: I.B. Tauris, 2010); Ali Coşkun Tunçer, *Sovereign Debt and International Financial Control: The Middle East and the Balkans, 1870-1914* (Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2015)
- 5 מעמד שנקרא סֶאֶהֶבִי אֶרֶז. ראו Martha Mundy and Richard Saumarez Smith, *Governing Property, Making the Modern State: Law, Administration and Production in Ottoman Syria* (London: I.B. Tauris, 2007), 47-48

היסטוריה חברתית של אליטות ביניים מסוג זה מזמינה אותנו לעמוד על המיקום החברתי הייחודי של משפחות סוחרים יהודיות ונוצריות שהיו חלק בלתי נפרד מהאליטה העוסמאנית המקומית,⁶ ועם זאת, נותרו על פי רוב בשוליה, במידה רבה בשל האילוצים המבניים שהגבילו את גישתם של לא־מוסלמים אל מרכזי הכוח במדינה העוסמאנית. אטען כי בני האליטה הזאת הצליחו לשמר את מעמדם, לפחות בחלקו, גם לנוכח השינויים והתהפוכות של המחצית השנייה של המאה התשע־עשרה, באמצעות השתלבות הולכת ומעמיקה במנהל הכספים של האימפריה. השתלבות זו התאפשרה במידה רבה בזכות היחסים הקרובים שהם טיפחו עם האליטה השלטונית, בהיותם משרתי הנאמנים והמועילים של הסולטאן, לצד המומחיות הייחודית שפיתחו בתחומי הכספים, וכן בזכות מעורבותן של הקבוצות האלה ברשתות מסחר ואשראי אזוריות ואף בין־לאומיות. הכלים והתכונות האלה ייחדו את הסוחרים העוסמאנים הלא־מוסלמים, הן אל מול השלטונות שנשענו על שירותיהם הפיננסיים, הן ביחסיהם העסקיים עם סוחרים וקונסולים אירופיים שהתעניינו בהשקעות באדמות האזור בתקופה זו.

להלן אציע ניתוח של כמה "ביוגרפיות מנהליות" של מי שהשתייכו לאליטה הפיננסית הלא־מוסלמית של דמשק, בעזרת רשומות הפקידים (סג'לי־אֶחְוּאל דפתרלרי) מתיקי משרד הפנים העוסמאני (דאֶלְיָה) שבארכיונים האימפריאליים באסטנבול. כפי שאראה, בני משפחות הסוחרים־בנקאים המקומיות הצליחו להגיע למשרות בכירות למדי, בעיקר בתחומי ניהול הכספים, ולכל הפחות באשר למשפחת פרחי, הם הוצבו באזורים החקלאיים הפוריים של דמשק שבהם התרכז חלק ניכר מפעילותם העסקית של סוחריה. דרך התמקדות בשני דורות של פקידים במשפחה אחת, עד לעשורים הראשונים של המאה העשרים, אצביע על התפתחות מסלול קריירה ייחודי שהתאפשר בזכות הרחבת המערכת הבריורקרטית בתקופה זו בקרב בני אליטה זו כאסטרטגיה שהם פיתחו כדי לשמר את כוחם, בהתאם לתנאים ולצרכים המשתנים של האימפריה. מעבר לתרומה המתודולוגית של מחקר המבוסס על מקורות אלו,⁷ מסגרת הניתוח המוצעת כאן מאפשרת לבחון את השתייכותן של האליטות האלה לאימפריה בכמה רמות, ולא רק ברמה החוקית־משפטית או הסמלית־זהותית, שייכות שהתעצבה במסלולים חברתיים אופייניים, שהיו בעצמם

6 ניתוח זה נשען על המסגרת וההמשגה שהציע אהוד טולידאנו ביחס לבתי (households) האליטות הפרובינציאליות כאליטות עוסמאניות־מקומיות, בייחוד בפרובינציות הערביות. Ehud R. Toledano, "The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research", in *Middle Eastern Politics and Ideas*, eds. Ilan Pappé and Moshe Maoz (London: I.B. Tauris, 1997), 145-162; Ehud R. Toledano, "The Arabic-Speaking World in the Ottoman Period: A Socio-Political Analysis", in *The Ottoman World*, ed. Christine Woodhead (London: Routledge, 2012), 453-466

7 ראו להלן, בחלק "רשומות פקידים כמקור להיסטוריה חברתית".

תוצר של אפשרויות לניעות חברתית וגישה למוקדי כוח. ולבסוף אדגים כיצד מאפשר הניתוח הזה להנהיר סוגיות מרכזיות הנוגעות למקומם של לא-מוסלמים בהיסטוריה של סוריה/פלסטין מנקודת מבט אימפריאלית. הסוגיה שאתמקד בה נוגעת לשיתופי פעולה עסקיים בין יהודים מקומיים, כמו עבדו פרחי, איש המנהל הפרובינציאלי, לבין משקיעים אירופים שרכשו אדמות באזור דרום סוריה לשם הקמת מושבות חקלאיות. בה בעת דיון זה תורם נדבך נוסף לביקורת על סיפור הקולוניזציה הציוני.

הפקידות האימפריאלית כמסלול קריירה

את ההשתלבות המשמעותית של בני האליטה הלא-מוסלמית במנהל הפרובינציאלי יש להבין על רקע מאמציו של הסולטאן עבדולהמיט השני, שהחלו עם עלייתו לכס השלטון בשנת 1878, להרחיב את הבירוקרטיה האימפריאלית ולפתח פקידות משכילה, יעילה ונאמנה. הוא ראה בכך מפתח לניהול ראוי של המערכת השלטונית בכלל, ושל המערכת הפיסקלית בפרט, שבאמצעותו יהיה אפשר לתקן את נזקי המשבר הכלכלי החריף שאליו נקלעה המדינה העוסמאנית, ולמנוע אובדן נוסף של משאביה והפקעתם בידי מדינות זרות, כפי שקרה במצרים באותן שנים. נוסף על הרחבת המערך המנהלי האימפריאלי, שכללה גם קידום מסגרות חינוך והכשרה לפקידים,⁸ החל בתקופתו של עבדולהמיט רישום סדיר, אחיד ורשמי של פקידים בשירותו הציוני, שנקרא סג'לי א'ואל.⁹ ברמה המקומית נשענה המערכת המוסדית הזאת על הבסיס שהניח חוק הפרובינציות (ולאית נאזאמאמ'סי) המתוקן מ-1871, שנועד לאפשר את השתלבותן של אוכלוסיות רבות ומגוונות יותר במנהל ובפוליטיקה המקומיים, ובכך להבטיח את נאמנותן. ואכן, בעשורים שלאחר מכן התרחב מנגנון הפקידות ברמת המחוזות ותתי-המחוזות של סוריה, לרבות בתחומי המיסוי והקרקעות.¹⁰

- 8 מלבד בתי הספר המקצועיים להכשרת פקידי מנהל שהורחבו בתקופתו של עבדולהמיט, המִקְתָבִי סְלְטָאני והמִקְלִבִּיה, נפתח בהוראתו של הסולטאן בית הספר האימפריאלי לשבטים (עשירית מִקְתָבִי המֵאִיִן), שנועד להכשיר את בני האליטות של השבטים הערביים והכורדיים מאנטוליה ומהפרובינציות הערביות לתפקידים בשירות המדינה, ראו Eugene Rogan, "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies* 28 (1996): 83-107
- 9 Deniz T. Kılınçoğlu, "The Political Economy of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought during the Reign of Abdülhamid II (1876-1909)" (PhD diss., Princeton University, 2012), 216-226; Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980), 227-228, 252
- 10 כאמור, מאמר זה מתמקד בסוחרים יהודים שהשתלבו בבירוקרטיה האימפריאלית בשנים שלאחר פשיטת הרגל, אך יש לציין כי הרפורמות המדינתיות בתחום המנהל שאפשרו את

הרקע וההון החברתי היו, ככל הנראה, קריטריונים חשובים לקבלת משרות בפקידות הכלכלית המקומית. בדומה לפקידות האימפריאלית באסתנבול,¹¹ גם בדמשק היו בני האליטות המקומיות מי שאישו בדרך כלל את המשרות במנהל,¹² וייתכן כי מסלול קריירה כזה היה בעל יתרונות רבים מלבד גובה השכר החדושי, במיוחד עבור לא־מוסלמים.¹³ סביר להניח שבמיוחד למי שעסקו בהלוואות כספים לממשלה בתקופה שקדמה לפשיטת הרגל, יכלה קריירה באדמיניסטרציה בעשורים המאוחרים של המאה לשמש מקור ארוך טווח נוסף לצבירת כוח, להשתתפות בקבלת החלטות, וכן לגישה בלתי אמצעית למשאבים ולמידע על ענייני המדינה. היתרונות האלה היו חשובים ושימושיים ביותר בשביל מי שלא רק הגיעו מהרקע החברתי המתאים, אלא גם הוכיחו שהם עובדים נאמנים ובעלי כישרון בשלבים הראשונים של הקריירה המנהלית, שעל פי רוב כללו תקופת התמחות של כשנה וחצי או שנתיים, שבמהלכה לא קיבלו שכר כלל.

כניסתן של קבוצות שונות לשירות הציבורי, החלו זמן רב לפני תקופתו של עבדולהמיט. כך, למשל, עמרי פז הראה כי בעשורים שבין 1840 ל-1880 שימשה קריירה במטרה הפרובינציאלית מסלול של גיעות חברתית עבור גברים חסרי אמצעים וחסרי השכלה, וראו Omri Paz, "Civil-Servant Aspirants: Ottoman Social Mobility in the Second Half of the Nineteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 60 (2017): 381-419

Carter Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History* (Princeton: Princeton University Press, 1989), 296-305 11

מחקרים הראו כי באליטות האלה היו גם קבוצות חדשות (מוסלמיות ולא־מוסלמיות) שנהנו מניעות חברתית משמעותית בזכות כניסתן למנהל, לצד המשפחות המוסלמיות המבוססות (אֶיֶיאן) ששלטו בפוליטיקה ובכלכלה המקומית מאז המאה השמונה־עשרה. ראו Ruth Roded, "Ottoman Service as a Vehicle for the Rise of New Upstarts among the Urban Elite Families of Syria in the Last Decades of Ottoman Rule", *Asian and African Studies* 17 (1983): 63-94; Corinne Blake, "Training Arab-Ottoman Bureaucrats: Syrian Graduates of the *Mülkiye Mektebi*, 1890-1920" (PhD diss., Princeton University, 1991)

זה היה אופייה של הפקידות הציבורית באירופה בתקופה הזו: את שורותיה של הבירוקרטיה אכלסו לרוב האליטות הגבוהות והבינוניות, לאחר שעברו מסלול הכשרה מסוים שהיה חלק מתהליך החברות האופייני, וצברו את ההון החברתי "המתאים". לרוב משרה כזאת לא נועדה מלכתחילה להבטיח שכר גבוה במיוחד למחזיקים בה. ראו, למשל, Allen Sinel, "The Socialization of the Russian Bureaucratic Elite, 1811-1917: Life at the Tsarskoe Selo Lyceum and the School of Jurisprudence", *Russian History* 3 (1976): 1-31; Steven Turner, "The *Bildungsbürgertum* and the Learned Professions in Prussia, 1770-1830: The Origins of a Class", *Histoire sociale/Social History* 8 (1980): 105-135 13

בשליש האחרון של המאה התשע־עשרה הלכה וגברה מעורבותם של לא־מוסלמים במנהל שבפרובינציות בכלל, ובסוריה בפרט, והם שימשו בתפקידים ציבוריים מגוונים: מתוך ארבעת המדורים (ביחיד, קסם) הראשיים של המנהל הפרובינציאלי – פנים (דא־חֶלִייה), כספים (מאליה), משפטי־דתי (אֶמור־יִי שְׁרֻעִיה ודעוה) וחינוך (מעא־רֶפִי עֶמוּמִייה) – היו לא־מוסלמים שהחזיקו במשרות בכירות במחלקות הפנים (למשל, בתפקיד חבר במועצה המנהלית של הפרובינציה או המחוז, או בתפקיד מזכיר ראשי של מחוז או של תת־מחוז) ובבתי הדין הנזאמיים, אך לעיתים קרובות יותר נמצאו נוצרים ויהודים במדור הכספים.¹⁴ בדרך כלל הוסיפו משפחות הסוחרים הגדולות לעסוק במסחר ובפיננסים, לצד השתלבותם במנהל. הדבר היה נכון בעיקר למי שהחזיקו במשרות בכירות, כמו מְנַהֵל האוצר (סַנְדִיק אַמִינִי) ומְנַהֵל מחלקת הכספים (מאל מְדִירִי), שהבטיחו להם גישה להון נזיל, שהיה בסיס לעיסוקם המתמשך בהלוואות כספים.¹⁵

עוד על נוכחותם רחבת ההיקף של לא־מוסלמים במנהל המחוזות אפשר ללמוד מן הרשומה של חביב שאתילא אפנדי, בן למשפחת סוחרים נוצרית ויליד 1857, ששימש מְנַהֵל מחלקת הכספים בכמה תתי־מחוזות של פרובינציית ביירות, כגון חיפה וצידון. על מינויו של חביב שאתילא לתפקיד בכיר בתת־המחוז צפת נטען ברשומה זו כי הדבר "שובר את ליבם של התושבים המוסלמים תושבי צפת" (קֶזֶאג'ה אהאלי־יִי אסלאמיהנין אנפסאר קְלֻבּוֹ), אשר מהווים רוב מכריע מאוכלוסיית העיר, ובכל זאת הנוצרים בה תופסים את כל המשרות, פרט לזו של המזכיר הראשי ונציגו.¹⁶ בחלקים הבאים אבחן כמה ביוגרפיות של פקידים מהמשפחות הלא־מוסלמיות של דמשק, אך קודם לכן יש לדון בקצרה באופיין של הרשומות הביוגרפיות האלה ובהיותן אמצעי תיעוד חשוב של משרד הפנים העוסמאני בתקופה ההיא ומקור היסטורי חשוב עבורנו.

14 ירון הראל, ב"ספינות של אש" למערב: תמורות ביהדות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1880-1840 (ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2003), 155-159; Mesrob Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908* (London: Routledge & Kegan Paul, 1978), 96-98; Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1983), 45-46

15 Eugene Rogan, "Moneylending and Capital Flows from Nablus, Damascus, and Jerusalem to Qada al-Salt in the Last Decades of Ottoman Rule", in *The Syrian Land in the 18th and 19th Century: The Common and the Specific in the Historical Experience*, ed. Thomas Philipp (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992), 249-250

16 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (henceforth BOA), DH.SAİD.d 100/120

רשומות פקידיים כמקור להיסטוריה חברתית

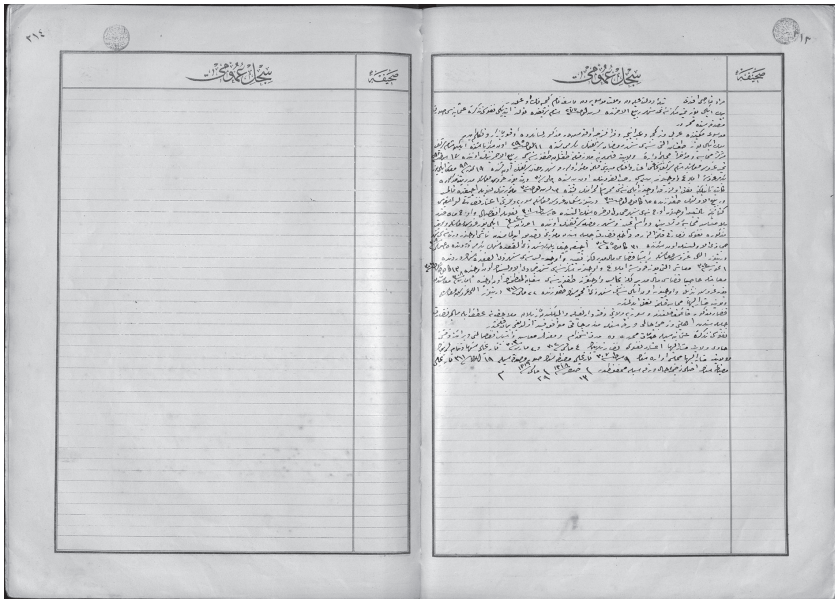
ניהול הרשומות של פקידי המנהל האימפריאלי החל עם הכרתו של הסולטאן עבדולהמיט, והוסדר בחקיקה בפעם הראשונה בשנת 1879 (ובפעם השנייה, בתיקונים, ב-1887). פרט לתיעוד הדרגות הבכירות ביותר בממשל, כגון אלו של שרים ונשיאי מועצות ובתי דין, רשומות הפקידיים נשמרו במחלקות המשרדים שאליהם השתייכו בכל פרובינציה. מאתיים ואחד הכרכים שנשמרו באוסף משרד הפנים בארכיון העוסמאני מכילים את פרטיהם הביוגרפיים של עשרות אלפי בעלי משרות שנרשמו לאורך ארבעה עשורים, בשנים 1879-1909.¹⁷ התבנית האופיינית למסמכים האלה מבוססת על שאלון שמילא העובד בעצמו (ועבר ביקורת של הממונים עליו), ובו נרשמו פרטיו האישיים, כגון שם האב, מקום הלידה ושנת הלידה, וכן רקע הנוגע להשכלתו ולמיומנותיו המקצועיות, לרבות תחומי התמחותו והשפות שבהן שלט, בציון יכולות הדיבור, הקריאה והכתיבה בכל שפה.¹⁸ בדרך כלל מופיעים במסמך שמותיהם הפרטיים בלבד של העובד ושל אביו, להוציא מקרים שבהם מדובר במשפחה מוכרת ומבוססת, אז מצוין גם שם המשפחה – וכך גם ברישומים הקיימים עבור בני פרחי ששימשו פקידיים. כמו כן, אם לאביו של הפקיד הייתה קריירה ציבורית, מצוין גם התפקיד ששימש בו האב. מאחר שהרשומות נועדו הן לשם תיעוד כללי, הן לשימוש הוועדות הממונות לתפקידים השונים, כלול בהן תיעוד מפורט של עברו התעסוקתי של הפקיד, ובכלל זה התאריכים המדויקים שבהם שימש בכל משרה, גובה שכרו (כולל העלאות או הפחתות, אם היו) ושינויים אחרים בתנאי העבודה. אם קיבל העובד מדליות ועיטורים על שירות מצטיין, מופיעה פסקה נפרדת ובה פירוט התאריכים, סוג העיטורים ודרגתם. חלק מהעיטורים ניתנו מהסולטאן, לצד פרס או תגמול – העלאה בשכר או גמול אחר – מממשלות אחרות. נוצרים ויהודים שהחזיקו במשרות בכירות בתחומי הכספים או יחסי החוץ קיבלו עיטורים כאלה ממדינות כמו אוסטריה, יוון,

17 חשוב לציין כי הניהול המסודר של הרשומות אומנם החל ב-1879 אך הרשומות עצמן כוללות פרטים ביוגרפיים המתייחסים לשנים מוקדמות יותר בחייהם ובתעסוקתם של הפקידיים, ובכך מאפשרות לבחון מגמות של שינוי כפי שאני מציעה כאן.

18 Findley, *Bureaucratic Reform*, 270-279; Gülden Sarıyıldız, *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi, 1879-1909* (İstanbul: Der Yayınları, 2004); Jun Akiba, "The Practice of Writing Curricula Vitae among the Lower Government Employees in the Late Ottoman Empire: Workers at the *Şeyhülislâm's* Office", *European Journal of Turkish Studies* 6 (2007), <https://doi.org/10.4000/ejts.1503>; Mübahat Kütükoğlu, "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 12 (1998): 141-157

היסטוריה חברתית של אליטות סוחרים לא-מוסלמיות בסוריה העוסמאנית

איטליה, גרמניה ואיראן. בתחתית המסמך מובאות הערות מיוחדות והסברים לשינויים בשכר, וכן למינויו או הרחקתו של העובד מתפקיד מסוים. אם לא התעוררו בעיות במהלך שירותו הציבורי של הפקיד, מופיע נוסח קבוע המציין כי אושרו עדויותיהם של מושל סוריה וראש המחוז הרלוונטי (לאזור שבו שירת העובד) על אודות שירותו המסור והנאמן וכישוריו המצוינים (ראו תמונה 1).¹⁹

תמונה 1: קורות חיים, לדוגמה, מראד פרחי אפנדי (BOA, DH.SAİD.d 94/108)

ברשומות הפקידים ילידי דמשק, שבהן שמות משפחה כמו פריג', נחאס, זיאת ואַסְפּר (או אַסְבּר) הנוצרים, וכן פרחי, עַדַס ורומאנו היהודים, אפשר לזהות מסלול קריירה אופייני למי שככל הנראה יועדו להשתלב במנהל הפיסקלי המקומי.²⁰ נראה שרבים

19 לדוגמה, BOA, DH.SAİD.d 104/114

20 רבים מבני משפחות הסוחרים שניהלו קריירה במנהל הפרובינציאלי החזיקו באותו זמן במשרות שונות בקונסוליות הזרות בדמשק, בדרך כלל בתפקיד דרגומן (מעין נציג מקומי לעניינים משפטיים, כלכליים ואחרים). כך, למשל, ג'רג'י נחאס ששימש בתפקידים שונים במנהל הכספים של דמשק במשך שנים ארוכות, היה גם דרגומן בקונסוליה האוסטרו-הונגרית במשך כשלושה עשורים. Salname-yi Vilâyet-i Suriye, vols. 4-32 (Damascus: Matba'a-i... Vilayet-i Suriye, 1289/1872-1318/1900). בני משפחת פרחי החזיקו במשרת דרגומן בכמה קונסוליות לאורך התקופה המדוברת, ובהן הדנית, האוסטרו-הונגרית והאמריקאית.

מבני המשפחות האלה קיבלו הכשרה מתאימה כבר במסגרת לימודיהם בבית הספר,²¹ הכשרה שכללה לימודי השפות התורכית, הערבית, הצרפתית (ולעיתים היוונית) וכן אריתמטיקה (עלם־י חסאב). לאחר מכן הם השתלבו, כבר בגיל צעיר, כמעין שוליות או מתמחים במחלקות ובמשרדים הממשלתיים. התחנה הראשונה במסלולם המנהלי הייתה בדרך כלל משרדי החשב של הפרובינציה (מְהַאסְפֵה קְלָמִי). שנות ההתמחות נועדו לא רק לרכישת כלים וידע שיכינו אותם לתפקיד המיועד, אלא גם שימשו שלב חשוב של חברות ובניית רשתות פטרונות. קריירה כזאת החלה בדרך כלל כשהיו בני 18 או 19, אך יש מקרים לא מעטים של נוצרים שהתחילו לעבוד (בשכר או בלי שכר) כבר כשהיו בני 12 או 13. למשל, ג'בראן אספר, ששירת במשרות בכירות רבות בפרובינציה, החל את מסלול הקריירה הפקידותית שלו כשמלאו לו 13. לפי התיעוד שירת אספר, יליד 1838, במנהל האימפריאלי חמישים שנה לפחות. בתחילה היה מנהל מחלקת הכספים או מנהל האוצר בכמה תתי־מחוזות בחורן, ולאחר מכן התמנה לחשב (מְהַאסְבֵּגִי) מחוז החורן, תפקיד בכיר שזיכה אותו בשכר גבוה. בהמשך הקריירה שלו שימש אספר במשך שנים ארוכות חבר המועצה האדמיניסטרטיבית של הפרובינציה (מְגֻלְס אֲדָאָרָה) והחזיק במשרת מנהל האוצר של דמשק ארבע פעמים במשך כחמש עשרה שנה – הוא מונה מחדש בכל ארבע שנים לאחר שנתיים בתפקיד הזה ושנתיים בתפקיד אחר.²² מכיוון ששירות בתפקידים הציבוריים האלה הוגבל לשנתיים, עולה מן הביוגרפיות דפוס של מעבר בין תתי־מחוזות באותו התפקיד, בדרך כלל תפקיד מנהל מחלקת הכספים או מנהל האוצר, או מינוי חוזר לאותן שתי משרות בכירות לסירוגין. מעניין לציין כי בניגוד לרשומות הפקידים מאסתנבול, שבהן לא צוין השיוך הדתי־קהילתי של העובד, כלומר אם היה יהודי או נוצרי,²³ נראה שבסוריה פרט זה מופיע כמעט תמיד, כפי שאכן דרשו התקנות הרשמיות בעניין רשומות הפקידים. סביר להניח כי דרישה זו נבעה מאותו הגיון שקבע (לפחות להלכה) שאחד התנאים לכניסה לשירות הציבורי הוא נתינות עוסמאנית – פרט שנכלל בקורות החיים של לא־מוסלמים בלבד, לצד ציון מקום הלידה והמגורים של העובד בשטחי האימפריה (במקרה שלפנינו, בדמשק), וכן העובדה שפרטיו האישיים מתועדים במפקד האוכלוסין (נְפּוּס). את ההבדלים האלה יש להבין בהקשר הרחב יותר של המדיניות העוסמאנית בנוגע

21 רובם למדו בבתי הספר של הקהילה שאליה השתייכו, אך היו מעטים שהגיעו לבית ספר המְלְפִיָה להכשרת פקידים באסתנבול, כמו ניסים ואליהו עדס, בני דודים שהשלימו לימודיהם שם ב־1898. ראו Blake, "Training Arab-Ottoman Bureaucrats", 28-29, 83-84, 297

BOA, DH.SAİD.d 135/201 22

23 פינדלי מציין כי משום כך הוא נאלץ למיין את עובדי המדינה באסתנבול לפי שיוך דתי על פי שמותיהם הפרטיים והשפות שבהן שלטו, למרות חוסר הדיוק הבסיסי שבשיטה זו; Findley,

Ottoman Civil Officialdom, 90-91

ללא-מוסלמים בני חסות זרה, ושל ניסיונות ההשתלטות הגוברים של ממשלות וחברות פרטיות אירופיות על משאביה הכלכליים של האימפריה לאורך המאה התשע-עשרה. מציאות זו הדאיגה את העוסמאנים במיוחד ביחס לסוריה. הקריטריונים שציינתי לעיל לסימון נתינים עוסמאנים לא-מוסלמים הלכו והתבססו בעיקר בשנות השישים והשבעים של המאה, במסגרת מאמצי החקיקה העוסמאנית שנועדו להגדיר מחדש את החברות במסגרת הפוליטית העוסמאנית ואת התנאים לגישה של נתינים עוסמאנים וזרים למשאבי האימפריה (אדמות והכנסות ממס המעשר על תוצרת חקלאית).²⁴

בזכות אופיין המפורט והסדור של רשומות הפקידים, מדובר במקור החושף בפנינו פרטים ביוגרפיים של בני האליטה המקומית הבינונית והנמוכה, שלרוב נעדרת ממסמכי המדינה הרשמיים שנשמרו במרכז האימפריה. ספרי השנה (סְאֶלְנַאמָה) של הפרובינציות הם מקור חשוב ונגיש לחוקרים, אך הוא מספק לנו תמונת מצב חלקית ומדויקת פחות על הפקידות המקומית, שכן מלבד שמות העובדים במשרות המנהליות, אין בהם פרטים אחרים עליהם בעבר או בהווה. בנוגע לפקידות הלא-מוסלמית נוסף קושי בסיסי יותר: לעיתים קרובות מציינים ספרי השנה את העובד בשמו הפרטי בלבד (לצד התואר אפנדי), מה שמקשה עוד יותר לזהות במדויק את מי שלא השתייכו למשפחות המוסלמיות המרכזיות והידועות.²⁵ משום כך, כדי לזהות מסלולים חברתיים אופייניים או אפשריים באותה התקופה ולנתחם, יש ערך רב באיסוף ביוגרפיות מרשומות הפקידים ובהצלבתן, שכן מחקר כזה יכול לספק מבט רחבי על קבוצות חברתיות שלא השתייכו לאליטה הפוליטית הגבוהה ביותר.²⁶ אני מבקשת להציע ניתוח

24 Derri, "Imperial Creditors"

25 באשר למשפחות המוסלמיות המרכזיות, חוקרים וחוקרות הצליחו, בעזרת שילוב ספרי השנה עם מקורות נוספים, כמו כרוניקות ומילונים ביוגרפיים, לתאר בפירוט מסלולי חיים וקריירה, כחלק ממבט על פרוסופוגרפי על האליטה הגבוהה של דמשק, וראו לדוגמה Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries* (Stuttgart: Franz Steiner, 1985); Stefan Weber, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation, 1808-1918*, Vol. 1 (Aarhus: Aarhus University Press, 2009), 51-65 (middle) שהציעה עבור משפחות מוסלמיות ונוצריות מביירות זקס בסקירות הביוגרפיות הקצרות Fruma Zachs, *The Making of a Syrian Identity: Intellectuals and Merchants in Nineteenth-Century Beirut* (Leiden: Brill, 2005), 219-244

26 ראו, למשל, מחקר המבוסס על רשומות הפקידים, אך מתמקד באליטה הגבוהה של נושאי משרות בעלי התואר פאשא: Olivier Bouquet, *Les Pachas du Sultan: Essai sur les Agents Supérieurs de l'État Ottoman, 1839-1909* (Leuven: Peeters, 2007) מחקריו של ג'ון אקיבה (Akiba) עוסקים אומנם בסקטור המשפטי-דתי (עֶלְמִיָה) ולא המנהלי (מֶלְפִיָה), אך הם משמשים דוגמה חשובה לניתוח חברתי מקיף של רשומות נושאי המשרות,

קצר של מקור זה כחלק מניסיון לזהות דפוסים של המשכיות ושינוי במיקום החברתי ובאסטרטגיות של האליטות המקומיות הלא-מוסלמיות, דרך התמקדות במשפחה עוסמאנית-מקומית אחת, משפחת פרחי.²⁷

בני משפחת פרחי בשירות הפרובינציה

למרות העמדה המרכזית שתפסו בני פרחי בפרובינציית דמשק (סוריה) בכלל, ובקהילה היהודית בפרט, מחקרים מעטים למדי עסקו בהם. מחקרים אלו נסמכו בעיקר על מקורות יהודיים, כגון תכתובות בין רבנים ואישי ציבור וקובצי שו"ת, לצד ספרות נוסעים אירופית, ואף כרוניקות ערביות.²⁸ מרבית הספרות הזאת עסקה בקורותיה

שבאמצעותו נבחנו מסלולי הכשרה וקריירה של שופטים שרעיים בדרגים הנמוכים בשלהי התקופה העוסמאנית, ראו Akiba, "The Practice of Writing Curricula Vitae"; או גם המחקר המיקרו-היסטורי של איריס אגמון, המתחקה אחר הביוגרפיה החברתית של שופט שרעי ומתבסס על אותו הקורפוס: Iris Agmon, "Social Biography of a Late Ottoman: Shari'a Judge", *New Perspectives on Turkey* 30 (2004): 83-113

27 ניתוח זה שואב השראה מהמחקרים שפורסמו בקובץ בעריכת דיוויד סביאן (Sabean) ואחרים בנושא משפחות טרנס-אזוריות וטרנס-לאומיות: David W. Sabean et al. (eds.), *Transregional and Transnational Families in Europe and beyond: Experiences since the Middle Ages* (New York: Berghahn Books, 2011); וכן מספרה של כריסטין פיליו העוקב אחר הביוגרפיה החברתית של סטפנוס ווגורידס, בן לאחת המשפחות היווניות האורתודוקסיות מרובע פנר (Fener) באסתנבול, ששירתו במנהל האימפריאלי במאות השמונה עשרה והתשע-עשרה: Christine M. Philliou, *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution* (Berkeley: University of California Press, 2011)

28 תומס פיליפ, "בית פרחי והתמורות במעמד של יהודי סוריה וארץ ישראל, 1750-1860", קתדרה 34 (1985): 97-114; נתן שור, "מותו של חיים פרחי כפי שהוא משתקף בספרות הנוסעים", קתדרה 39 (1986): 179-190; אליאב שוחטמן, "הירצחו של ה'שר' חיים פרחי בעכו ופרשת עזבונו", אסופות 1 (1991): קסא-רי; אליאב שוחטמן, "מקורות חדשים לפרשת עזבונו של ה'שר' חיים פרחי", אסופות יא (1997), רפא-שח; Julie Bouchain, *Juden in Syrien: Aufstieg und Niedergang der Familie Farhi von 1740 bis 1995* (Hamburg: LIT, 1996). ראו גם ספרה של מקולי-לואיס על בתי המשפחות היהודיות הגדולות של דמשק, המבוסס ברובו על מחקר ארכאולוגי: Elizabeth Macaulay-Lewis, *Bayt Farhi and the Sephardic Palaces of Ottoman Damascus in the Late 18th and 19th Centuries* (Boston: American Schools of Oriental Research, 2018). אומנם מחקריו של הראל אינם מתמקדים במשפחת פרחי, אך הם מציעים מבט כולל על מקומן ועל תפקידיהן של משפחות האליטה היהודיות בסוריה בהקשר הקהילתי, לצד הקשרים מקומיים נוספים, שנחקרו בעבר בנפרד. ראו, בעיקר, הראל, ב"ספינות של אש" למערב; ירון הראל, בין תככים למהפכה: מינוי רבנים ראשיים והדחתם בקהילות בגדאד, דמשק וחלב, 1744-1914 (ירושלים: מכון בן-צבי, 2007).

המוקדמים יותר של המשפחה סביב מפנה המאה התשע־עשרה, ובמיוחד בדמותו של "המַעֵלם" חיים פרחי, ששימש איש הכספים (סְרַאף באשי) של המושלים מבית אל־עַזם, עד הוצאתו להורג על ידם בשנת 1819. אולם מן המקורות העוסמאניים עולה כי בני המשפחה הוסיפו לשרת את הפרובינציה גם בעשורים האחרונים לקיומה של האימפריה, בפעילותם הכלכלית וכפקידים במנהל הכספים.

בין הפקידים לבית פרחי המתועדים בסדרת הביוגרפיות המנהליות נמצאים שני אחים, מוסא וסלים, שנולדו סביב אמצע המאה התשע־עשרה והחלו להשתלב בעסקי המסחר והפיננסים של המשפחה טרם פשיטת הרגל האימפריאלית. מוסא וסלים היו בנוי של מנחם אפנדי, ששימש בתפקיד מנהל האוצר של קוניטרה, תת־מחוז (קִזֵּא) באזור החורן. ברשומות הנוגעות לכל אחד מהם מופיעים הפרטים האלה: מוסא פרחי אפנדי נולד בדמשק בשנת 1845 ולמד בצעירותו בבית הספר היהודי המקומי. מצוין כי הוא שולט בשפות תורכית, ערבית וצרפתית ברמת קרוא וכתוב. כשהיה בן 44 החל את שירותו הציבורי הרשמי בתפקיד מנהל האוצר (סְנֵדִיק אמיני) של תת־המחוז סְלֵט, וכשמונה שנים אחר כך מונה למשרה בכירה עוד יותר – מנהל האוצר במחוז (סנג'ק) לטקיה בנלאית ביירות.²⁹ אחיו הצעיר, סלים פרחי אפנדי, נולד בדמשק בשנת 1856. שלא כמו אחיו, סלים למד בבתי הספר הממשלתיים המקומיים (רֶשְׁדֵּיה וְבֵיאן) וקיבל תעודת גמר המעידה על השלמת לימודיו ב"מדעים בסיסיים ומתקדמים שונים". כמו כן, מצוין כי הוא קורא וכותב תורכית. גם סלים נכנס למנהל בגיל מאוחר למדי, כשהיה בן 29. הוא שימש מנהל האוצר בכמה תתי־מחוזות בדמשק וקודם לתפקיד מנהל מחלקת הכספים (מאל־מְדִירִי) בתת־המחוז ראשיא, בשכר גבוה למדי – שש מאות גרוש לחודש. כמה שנים לאחר מכן, מסיבה שאינה מצוינת במסמך, הורד שכרו במאה גרוש, והוא עבר לשרת באותם תפקידים במחוז חמא.³⁰ את קורות החיים של שני הפקידים האלה חותמת הסיימת הקבועה המציינת את שירותם הנאמן והמסור, לפי עדויותיהם של בכירי הפרובינציה והמשרדים הרלוונטיים.

כדאי להציב את הביוגרפיות המנהליות האלה לצד הביוגרפיות של בני משפחה צעירים יותר, שנולדו בשנות השישים של המאה התשע־עשרה, כדי להמחיש את הנטייה ההולכת וגוברת של בני הדור הצעיר יותר, הדור שגדל למציאות שלאחר פשיטת הרגל האימפריאלית ב־1875, לבחור במסלול קריירה בפקידות הפיסקלית הממשלתית כעיסוקם העיקרי. בעקבות המשבר הכלכלי, משפחות הסוחרים־בנקאים היהודיות והנוצריות המקומיות, שהשקיעו את מרבית הונון בחוב הציבורי של הפרובינציה בהיותן ספקיות האשראי המרכזיות שלה, חוו פגיעה קשה בעסקיהן, ונכסיהן איבדו

BOA, DH.SAİD.d 98/96 29

BOA, DH.SAİD.d 86/45 30

מערכם בתוך פרק זמן קצר. נדמה שבתקופת השגשוג החקלאי הגדול של אמצע המאה ביזרו בני משפחת פרחי, שאיש מהם כבר לא החזיק ממילא בתפקיד הרם של סֵרֶאף באשי, את השקעותיהם בין מסחר, הלוואות כספים וחכירת מס. ייתכן שמשום כך הם ניזוקו פחות בעת המשבר האימפריאלי בהשוואה למשפחות שהשקיעו חלקים גדולים מהונן בהלוואות כספים לממשלה. מאותה סיבה סביר להניח כי בני המשפחה הצליחו "להמציא את עצמם מחדש" ולבסס את עמדתם למרות המשבר, הפעם דרך קריירה בירוקרטית בתחומים שבהם שלטו זה מכבר, תחומי הכספים והמיסוי.

מְרֵאד פרחי אפנדי, בנו של יאסף (יוסף), נולד בדמשק בשנת 1861. באשר להשכלתו וכישורי השפה שלו, מצוין בקורות חייו המנהליים כי הוא למד תורכית, ערבית, עברית וצרפתית בבית הספר היהודי המקומי, וכי הוא קורא, כותב ומדבר בכל השפות האלה. את הקריירה הפקידותית שלו החל מְרֵאד כשהיה בן 18, במשרת מתמחה (מְלֶאזֶם) ללא שכר במשרדי החשב של דמשק העיר, ולאחר מכן של הפרובינציה, משרות שבהן שירת כשנתיים וחצי. משם המשיך לתפקידים בשכר, גם הם במנהל הכספים המקומי: תחילה שימש בכמה תפקידים במנהלת מיסי המעשר על היבול ומיסי הצאן (אעשאר וארְנֶאם מְדוּרִייתִי) של מחוז דמשק, ומשם קודם לתפקיד מקביל במשרד מיסי המעשר (אעשאר נְזֶארתִי) של הפרובינציה כולה, בהיותו בן 24 בלבד. לאחר כמה חודשים שבהם לא הועסק בדרך מסודרת (לא קיבל שכר או לא הועסק כלל), מסיבות שאינן מצוינות במסמך, מונה למשרה הבכירה של מנהל מחלקת הכספים של תת-המחוז ראשיא בשכר גבוה למדי – שש מאות גרוש, וכשלוש שנים לאחר מכן המשיך לאותו תפקיד בתת-המחוז חֶסְבִיא.³¹

מעניין לראות כי על פי רוב המשרות שהחזיקו בני פרחי במנהל הכספים של הפרובינציה התרכזו באזורים החקלאיים הפוריים ביותר שלה, היכן שאפשר למקם גם חלק ניכר מהפעילות העסקית של משפחות הסוחרים המקומיות. מדובר באזור החורן, וכן בתת-המחוז ראשיא וחֶסְבִיא, שבחלקו הדרומי של עמק הבקאע, אזורים שהיו בעלי חשיבות רבה בעסקי חכירות המס ובמסחר האזורי לאורך ההיסטוריה של דמשק.³² כך עולה מן הביוגרפיה המנהלית של עבדו פרחי אפנדי.³³

עבדו פרחי נולד בדמשק בשנת 1866. הוא השלים את לימודיו בבית הספר היהודי בדמשק, לימודים שכללו בין השאר, ערבית, תורכית ואריתמטיקה. עוד נאמר

BOA, DH.SAİD.d 94/108 31

Abdul Rahim Abu Husayn, *The View from Istanbul: Ottoman Lebanon and the Druze Emirate in the Ottoman Chancery Documents, 1546-1711* (London: Center for Lebanese Studies in association with I.B. Tauris, 2004), 123-124; Fawwaz Traboulsi, *A History of Modern Lebanon* (London: Pluto Press, 2007), 19-21

BOA, DH.SAİD.d 104/114 33

כי הוא שולט בשפות הערבית והתורכית ברמת דיבור וכתובה. כמו בני דורו האחרים לבית פרחי, עבדו החל את הקריירה הפקידותית שלו בטרם מלאו לו 19, במשרת מתמחה ללא שכר במועצה המנהלית של הפרובינציה. עבדו פרחי פיתח קריירה פקידותית מרשימה, שכללה שירות בכמה משרות בכירות למדי, והתקדמותו מתפקיד לתפקיד (או לכמה תפקידים בו בזמן) הייתה מהירה, וכך גם העלייה בשכרו החודשי. משרתו הראשונה בשכר הייתה מזכיר ראשי (תחיראת כאתבי) של תת-המחוז דומא בהיותו בן 21. ממנה המשיך לתפקידי המזכיר הראשי ומנהל האוצר של חספיא, וכן של תתי-מחוז אחרים בחורן, ובהם דרעא, בסר אל-חריר וג'בל חורן, ובדרך כלל החזיק במשרות האלה בעת ובעונה אחת. בשנת 1899, בהיותו בן 33, הורה צו סולטני להעלות את שכרו באותה משרה מארבע מאות גרוש לשש מאות גרוש. לאחר כעשור של שירות בפקידות הציבורית הגיע עבדו למשרה הרמה – מנהל מחלקת הכספים של תתי-המחוזות, בשכר חודשי גבוה למדי – 720 גרוש. התיעוד האחרון שיש לנו במסמך זה בנוגע לתעסוקתו הוא מינויו לתפקיד המזכיר הראשי של מחוז החורן כולו. בסך הכול הועסק עבדו במנהל הציבורי המקומי כעשרים שנה, במרביתן היה מנהל האוצר והכספים של כמה תתי-מחוז בחורן.

עבדו פרחי הוא דמות מעניינת במיוחד, בעיקר לאור העובדה שבעשור האחרון לחייו שימש הנציג המקומי של "החברה היהודית להתיישבות" (Jewish Colonization Association, יק"א), שלהשקעותיה באדמות האזור נודעה חשיבות רבה בסיפור הקולוניזציה הציוני. בחלק הבא אשתמש במסגרת הניתוח שהצעתי כאן כדי לבחון בקצרה את שאלת מקומם של יהודים בני האליטה הכלכלית המקומית בהיסטוריה של האזור מנקודת מבט עוסמאנית, דרך המקרה של יק"א ועבדו פרחי.

פקידים אימפריאליים, מודרניזציה עוסמאנית והתיישבות חקלאית

יק"א נוסדה בלונדון בשנת 1891 על ידי הברון מוריס הירש ושותפיו מהאליטה הכלכלית היהודית בעיר. עיקר פועלה של החברה התרכז ברכישת אדמות לשם הקמת מושבות חקלאיות יצרניות ליהודים ממזרח אירופה, בעיקר בארגנטינה. במקומות אחרים בעולם, כמו קנדה, מקסיקו, פולין ובאימפריה העוסמאנית (באנטוליה ובסוריה) היה היקף השקעותיה מצומצם יותר.³⁴ ההערכות בנוגע להיקף האדמות שהחזיקה יק"א בסוריה העוסמאנית בראשית המאה העשרים נעות בין 70,000 ל-120,000 דונמים.³⁵

Theodore Norman, *An Outstretched Arm: A History of the Jewish Colonization Association* (London: Routledge & Kegan Paul, 1985), 21

35 יאיר זלטנרייך, "פעולותיה של חברת פיק"א לשימור נחלותיה בסוריה ובלבנון", קתדרה 127 (2008): 67, הערה 3.

במחקרים שהסתמכו על מקורות ארכיוניים ציוניים ואירופיים ונכתבו מנקודת מבט ציונית, נידונה מעורבותה של יק"א בפלסטין-ארץ ישראל בהקשר של השאיפות, ואף הפנטזיות, הציוניות (והנוצריות-משיחיות) לבסס התיישבות יהודית בגולן. כן נידון ההקשר הפוליטי המידי של נכונותם ויכולתם של ראשי החברה ונציגיה לקדם את מפעל הקולוניזציה בשטחי האימפריה העוסמאנית לנוכח האתגרים הכלכליים והסביבתיים, הקושי של המתיישבים היהודים לעבוד עבודה פיזית וההתנגדות העקבית מצד השלטונות ומצד התושבים המקומיים.³⁶ ברוח זו, גם מעורבותם של יהודים ילידי הארץ בקידום יוזמות כלכליות לרכישת אדמות ולהקמת חוות חקלאיות באותה התקופה מתוארת במסגרת מחויבותם לפרויקט הציוני להקים יישוב יהודי אוטונומי ונפרד בשטחי הארץ.

עם זאת, הנטייה במחקרים מסוג זה לקרוא לאחור את ההיסטוריה של התבססות הפרויקט הציוני בפלסטין-ארץ ישראל, וההתעלמות ממקורות עוסמאניים וערביים, הביאו להיעדרו הבולט של ההקשר העוסמאני המקומי, שבו נהגו יוזמות כלכליות כאלה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים.³⁷ תהליכים חשובים שהתרחשו באימפריה בתקופה זו היו, בין השאר, המאמצים שהחלה האימפריה להפנות ליישום רפורמה חקלאית רחבת היקף, ובמסגרתה פיתוח ושכלול החקלאות והטכנולוגיה הקשורה בה, השקעה בחינוך ובהכשרה חקלאית, עידוד העבודה החקלאית באמצעות הקמת מנגנונים למתן אשראי ייעודי ויצירת התנאים המשפטיים והפיסקליים שסייעו להגדיל את היקף הקרקעות המעובדות. לכך יש להוסיף את התפשטותו בקרב האליטות העוסמאניות של שיח מודרניסטי על פרודוקטיביזציה

36 צבי אילן, הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר-הירדן, 1947-1871 (ירושלים: מכון בן-צבי, 1984); יעקב גולדשטיין ובת-שבע שטרן, "פיק"א - ארגונה ומטרותיה", קתדרה 59 (1991): 103-125; זלטנרייך, "פעולותיה של חברת פיק"א"; Norman, *An Outstretched Arm*. בספרו הנזכר לעיל דן צבי אילן בתוכניתו של לורנס אוליפנט (Oliphant) להקים את "ארץ הגלעד" כהתיישבות יהודית אוטונומית ממזרח לירדן, וכן בפנטזיות של מתיישבים ציונים ביחס להתיישבות יהודית בחורן, אזור שנחשב רחוק, מסוכן ופראי, וההתיישבות בו - מעשה נועז ובעל ערך רוחני יוצא דופן.

37 רביזה חשובה מוצעת במחקריו של יובל בן-בסט אשר בוחנים את מעורבותם של יהודים מקומיים (שאינם ציונים-אירופים) בחיים הכלכליים בפלסטין בהקשר האימפריאלי-מקומי באמצעות מקורות עוסמאניים ואחרים. ראו Yuval Ben-Bassat, "Reconsidering the Role of a Maghrebi Family in the Yishuv in Late Ottoman Palestine: The Case of the Moyal Family", *Journal of Modern Jewish Studies* (2020): 1-19; Yuval Ben-Bassat, "The Challenges Facing the First Aliyah Sephardic Ottoman Colonists", *Journal of Israeli History* 35 (2016): 3-15

ופיתוח חקלאי ומדעי, בהיותם המפתח לקדמה ולשיפור כלכלי, תרבותי ורוחני.³⁸ כפי שהראו לאחרונה מחקרים שביקרו את הכתיבה הלאומית ביחס לתקופה העוסמאנית המאוחרת, המחויבות לפרויקט המודרניזציה בתוך המסגרת העוסמאנית האימפריאלית ולמען גשגוגה והצלחתה חצתה גבולות אתניים ודתיים-קהילתיים.³⁹ תהליכים אלו התרחשו באימפריה כולה ובאו לידי ביטוי במיוחד באזורים חקלאיים פוריים כמו החורן, שנהפכו אטרקטיביים ביותר למשקיעים מקומיים וזרים. על רקע זה יש להבין את מעורבותם של יהודים ילידי האזור בקידום התיישבות חקלאית (במסגרת "יק"א או שלא במסגרתה). לעיתים קרובות היו אלו אגרונומים ומומחים אחרים שהוכשרו במוסדות החינוך וההשכלה הגבוהה של האימפריה, או, כמו במקרה של עבדו פרחי, בעלי משרות במנהל הפיסקלי של הפרובינציה.

38 Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası (1839-1876)", in *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, eds. Osman Okyar and Halil İnalçık (Ankara: Meteksan, 1980), 271-277; Donald Quataert, "Agriculture", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Vol. 2, eds. Halil İnalçık and Donald Quataert (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1994); Elizabeth Williams, "Cultivating Empires: Environment, Expertise, and Scientific Agriculture in Late Ottoman and French Mandate Syria" (PhD diss., Georgetown University, 2015); Sertaç Dokuzlu, "The Agricultural Credit System in the Ottoman Empire between 1863 and 1888", *Rural History* 28 (2017): 177-188. ואכן בתקופת עבדולהמיט גדל מאוד הייצוא החקלאי מהאימפריה, וראו Donald Quataert, "Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908" (PhD diss., University of California, Los Angeles, 1973), 347-362

39 ראו, למשל, Fruma Zachs, *Syrian Identity*, 67-77; Contributions of Beirut Merchants to the Nahḍa", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 55 (2012): 153-182; Campos, *Ottoman Brothers*; Samuel Dolbee and Shay Hazkani, "'Impossible Is Not Ottoman': Menashe Meirovitch, 'Isa al-'Isa, and Imperial Citizenship in Palestine", *International Journal of Middle East Studies* 47 (2015): 241-262; Avner Wishnitzer, "Kerosene Nights: Light and Enlightenment in Late Ottoman Jerusalem", *Past & Present* (forthcoming 2020). כמו כן, המאמרים בקובץ *Ordinary Jerusalem* (2018). הכתיבה הלאומית ביחס לאימפריה העוסמאנית דרך המונח "אזרחות עירונית" (Citadinité). מונח זה מתייחס לזהות המשותפת של תושבי ירושלים אשר התעצבה ביחס למרחב העירוני ומתוך אינטראקציה בין קבוצות חברתיות שונות. מאמרו של לואי פישימן באותו קובץ מדגיש את המגבלות של האזרחות המשותפת ומצביע על כינון של הפרדות בין קהילות בירושלים בסוף התקופה העוסמאנית וכן על עימותים ופערים בתוכן וביניהן. ראו Louis Fishman, "The Limitations of Citadinité in Late Ottoman Jerusalem", in *Ordinary Jerusalem*, 510-529

בהיסטוריוגרפיה הציונית מוזכר שמו של עבדו פרחי (לרוב רק בדרך אגב) כמנהל האדמות של יק"א באזור החורן.⁴⁰ הוא שימש הנציג המקומי של החברה (ופיל) ממקום מושבו בג'לין שבמחוז חורן, היכן שחוות, ואף כפרים שלמים, נרשמו בטאבו על שם אחד משותפיו של הברון הירש, סלומון ריינאך (Reinach), מזיפה הכוח של החברה. בתור נציגו של ריינאך, שישב בפרז, היה פרחי אחראי לניהול הכפרים והאחוזות החקלאיות בחורן, ובכלל זה לניהול השוטף של ההוצאות והמיסים ולגביית דמי החכירה וחלקה של החברה ביבולים החקלאיים (חמישית לאחר תשלום מס המעשר לממשלה). כמו כן, פרחי עסק בייצוג החברה בהליכים משפטיים בערכאות מקומיות, שכללו בעיקר סכסוכים מול האיכרים שעידו אותן או שתבעו בעלות עליהן. מדובר בכפרים שיועדו במקור למתיישבים יהודים, ואכן ב-1896 אוכלסו בעיקר על ידי משפחות יהודיות בולגריות ורומניות (כלומר, נתינים עוסמאנים לשעבר), אך נזנחו במהרה בשל מחלות שתקפו את המתישבים ובשל התנגדות תושבי האזור. עבודתו של פרחי הייתה דרושה אפוא לשם ניהול האדמות האלה, שהוחכרו לאיכרים ערבים מקומיים ועובדו על ידם מראשית המאה העשרים.

שימוש במקורות עוסמאניים בכלל, וברשומות הפקידים העומדות במרכז מאמר זה בפרט, מאפשר לבחון את מעורבותם של בני האליטה היהודית המקומית ביוזמות כגון אלו בהקשר ההיסטורי הרחב. במקום הקריאה לאחר המאפיינת את הנרטיב הציוני, שבמסגרתו תואר עבדו פרחי כמי ש"כל מעייניו היו נתונים לביסוס ההיאחזות היהודית במקום",⁴¹ אפשר להסביר את הימצאותו בתפקיד נציג החברה כאחד מהעיסוקים הכלכליים שאפיינו את בני האליטה העוסמאנית באותה התקופה. מינוי זה התאפשר בזכות הידע, הקשרים וההיכרות הייחודיים שלו עם תחום האדמות והכספים באזור החורן, מומחיות שצבר לאורך הקריירה שלו במנהל העוסמאני, שממנו פרש מעט קודם לכן. למעשה, אף שהנוכחות של חברות פיננסיות אירופיות בסוריה העוסמאנית הלכה וגברה החל מסוף המאה התשע-עשרה, כבר עשורים קודם לכן ביקשו קונסולים וסוחרים זרים לחדור אל שוק האשראי החקלאי של דמשק באמצעות רכישת כפרים בסביבתה, ולשם כך נשענו על שיתוף פעולה עם משפחות הסוחרים היהודיות והנוצריות המקומיות, שהחלו לבסס את עמדתן בכלכלת האשראי בסביבות אמצע המאה על רקע הגידול המואץ בייצור חקלאי באזור.⁴² בתפקידים דומים שימשו גם בני

40 זלטנרייך, "פעולותיה של חברת פיק"א", 82; אילן, הכמיהה להתיישבות, 260-261.

41 שם, 261.

42 על הפעילות הפיננסית של משפחות הסוחרים-בנקאים מול תושבי הכפרים ומול ממשלת הפרובינציה לאורך המאה התשע-עשרה, כחלק ממבנה הכלכלה הפוליטית של האזור, הרחבתי בעבודת הדוקטור שלי: Aviv Derri, "Bonds of Obligation: Empire, Non-Muslim Bankers, and Peasants in Late Ottoman Damascus" (PhD diss., New York University, forthcoming)

משפחת פרחי, ובהם עבדו, שלזכותו עמדו המעמד והמוניטין שביססו הדורות הקודמים במשפחה כסראפים בשירות האימפריה (ולעיתים קרובות גם בתפקידיהם בשירות הקונסוליות האירופיות המקומיות), וכסוחרים ומלווי כספים שפעילותם התרכזה באזורים החקלאיים של דמשק, ומאוחר יותר, כאנשי מנהל עוסמאנים בתחומים שנגעו ישירות לאדמות האלה. סביר להניח כי בדומה ליתר בני האליטה הכלכלית-פקידותית שאליה השתייך, ובמסגרת השיח שרווח באותה תקופה ראה עבדו בפעילותו עבור יק"א חלק מהפרויקט המודרניזטורי של האימפריה, שהיה אמור לקדם את כלכלתה, ובה בעת לסייע בקידום נתיניה וקבוצות המיעוט שבה, דרך עבודה חקלאית.

מסקנות

מאמר זה תורם לדיון המתרחב בשאלת שייכותם של לא-מוסלמים לאימפריה העוסמאנית, יחסיהם עימה ותפיסתם העצמית ביחס אליה בעשורים האחרונים לקיומה. בחנתי את הסוגיות האלה ביחס לבני האליטה הכלכלית של דמשק דרך פרספקטיבה המתמקדת במיקומם החברתי, באפשרויות שעמדו לפניהם מבחינת גישה לעמדות כוח, בבחירות שבחרו במסגרת האפשרויות האלה ובאסטרטגיות שפיתחו בתגובה לשינויים שסביבם. באמצעות רשומות הפקידים מאוסף משרד הפנים העוסמאני שבארכיון האימפריאלי באסטנבול, בחנתי את השתלבותם של בני האליטה הזאת במשרות רשמיות במנהל הפרובינציאלי. דרך התמקדות בכמה ביוגרפיות של פקידים ממשפחת סוחרים יהודים אחת לאורך שני דורות ביקשתי להצביע על דפוסים של המשכיות ושינוי באסטרטגיות החברתיות של האליטה שאליה השתייכו. אסטרטגיות אלו נשענו על עמדת כוח משמעותית המבוססת על גישה למשאבים, למומחיות, לקשרים ולהון חברתי שנרכשו במשך דורות של שירות עבור האימפריה, ובאותה העת הן השתנו והותאמו למציאות החדשה שלאחר פשיטת הרגל ב-1875 ולצרכים החדשים של האימפריה.

החל מהשליש האחרון של המאה השמונה-עשרה שימשו בני משפחת פרחי אנשי כספים בכירים שפעילותם הייתה חיונית לתפקוד השוטף של הפרובינציה, המנהל, הצבא והמסחר. מניתוח הביוגרפיות המנהליות של בני המשפחה עולה כי לעומת הדורות שקדמו להם התפתח בקרב בני פרחי שהגיעו לגילאי הבגרות בראשית העשור של 1880 מסלול קריירה באדמיניסטרציה המקומית, שהתחיל בהיותם בני 18-19 ונמשך כמה עשורים, שלאורכם הם התקדמו בסולם התפקידים והשכר. המשרות שאליהן הם הגיעו התרכזו בתחומי הכספים והאדמות, וכללו ניהול האוצר ומחלקות הכספים של אזורים מנהליים שלמים, בעיקר באזורים מייצרי הדגן של החורן והבקאע. בכך התיקו דורות מאוחרים אלו של המשפחה את מרכז פעולתם ממסחר,

הלוואות כספים וחכירות מס, לקריירה בירוקרטית, אם כי לפי העדויות הקיימות נראה שהם המשיכו לעסוק גם במסחר ובפיננסים באותו זמן.

העובדה שנוצרים ויהודים החזיקו במשרות רשמיות באימפריה העוסמאנית ידועה בספרות. מהו אפוא ערכו של מחקר חברתי על פקידים לא־מוסלמים מהסוג שהוצע כאן, להיסטוריה של סוריה העוסמאנית? ראשית, הזכרתי כי בניגוד למקורות רלוונטיים אחרים, רשומות הפקידים מספקות נתונים ביוגרפיים מפורטים וסדורים יותר, המאפשרים מבט חברתי מקיף יותר על קבוצות מקומיות שלא השתייכו לאליטות הגבוהות ביותר, ועל דפוסים מאפיינים במסלולי החיים והקריירה שלהן. מעבר לתרומה זו, הדגמתי כיצד הפרופיל החברתי המתגלה מתוך מקור זה מאפשר לבחון את מקומם של בני האליטה הזאת בהקשרים נוספים של פעילות כלכלית בשלהי התקופה העוסמאנית, שלעיתים קרובות כללה גם קבוצות לא־עוסמאניות. על פי ההיסטוריוגרפיה הציונית, המניע לפעילות זו של היהודים המקומיים היה מחויבותם לפרויקט הציוני הלאומי־קולוניזטורי. ואולם, הצבתה בהקשר ההיסטורי העוסמאני של התקופה מאפשרת להבין, למשל, שתפקידו של עבדו פרחי בניהול אדמותיה החקלאיות של יק"א בחורן היה אחד העיסוקים האופייניים למשפחות הסוחרים הלא־מוסלמיות, שלאורך המאה התשע־עשרה שימשו סוכנים מקומיים של קונסולים וסוחרים זרים, לצד פעילותם העסקית כמלווי כספים וחוכרי מס בכפרים שסביב דמשק. אותן משפחות השתתפו בשיח ובפרויקטים המודרניזטוריים של שלהי התקופה העוסמאנית לפיתוח החקלאות והכלכלה, לצד השתלבותם הגוברת במשרות רשמיות במנהל הפיסקלי העוסמאני.

הניתוח הקצר שהוצע כאן מלמד על המעורבות העמוקה של האליטות הפרובינציאליות הלא־מוסלמיות, שעמדו "במרכז של השוליים"⁴³, במבנים האימפריאליים ובחברה המקומית, ועל מאפייניה המשתנים לאורך זמן. המסלולים החברתיים, האפשרויות הזמינות והאסטרטגיות שפיתחו, עיצבו את האופן שבו תפסו בני האליטות האלה את עצמם ביחס לאימפריה שבה קשרו את גורלם, השקיעו את הונם ובנו את עתידם, וביחס למדינות הלאום הערביות שקמו על חורבותיה.

43 פרפרזה של הביטוי "the edge of the center" (השוליים של המרכז), המופיע אצל Philliou, *Biography of an Empire*, xvii-xxv. ביטוי זה נועד לאפיין את המיקום החברתי של האליטות הנוצריות אורתודוקסיות באסתנבול ששירתו במשרד החוץ העוסמאני. כאן חברתי לתאר את מיקומן של האליטות הלא־מוסלמיות בפרובינציה באמצעות היפוך הביטוי הזה.